

‘DII PATRII’ AI MAURILOR DIN MICIA

Sorin Nemeti

Les ‘Dii patrii’ des Maures de Micia (Resumé)

Les nombreux contacts établis entre les groupes ethniques contenues dans l’Empire romain ont déterminé des attitudes diverses en ce qui concerne l’accommodation religieuse. La mobilité dans l’Empire attirait aussi l’intégration religieuse; comme un rituel tout personnel d’*euocatio* l’émigrant essayant de capter la bienveillance des entités divines locales: ainsi apparaissent des formules comme *dii hospites* ou *Genius loci*. Mais, dans la plus grande partie des cas, l’habitant de l’Empire portait ses dieux avec lui: ses dieux favoris restaient les *dii patrii*, adorés loin du lieu de l’origine.

Les soldats “maures” de Micia ont bâti un temple pour leurs dieux ancestraux, temple refait par Iulius Evangelianus *praefectus*, à l’occasion des réformes religieuses de Sévère, en 204 après J.-C. Ces *dii patrii* anonymes ont été identifiés différemment par les auteurs roumains ou étrangers. On croyait que les dieux adorés dans le temple découvert à la suite des fouilles archéologiques à Micia, sont les *Dii Mauri*. Mais l’analyse des occurrences de la formule *dii patrii* à l’Empire et en Dacie, ainsi que des invocations pour *Dii Mauri* en Mauretanie Césarienne, Numidie et Afrique Proconsulaire, a permis la conclusion suivante: malgré l’opinion de M. Bénabou, les *dii patrii* de Micia ne sont pas les *Dii Mauri*. Les derniers sont adorés seulement en Afrique du Nord romaine par des officiers et membres de l’aristocratie municipale romaine. Les *Dii Mauri* de l’Afrique du Nord sont des *dii hospites* pour les romains arrivés là.

La spectrographie du panthéon de Micia ne permet pas l’identification des divinités africaines. Les *dii patrii* des soldats maures n’ont pas à Micia des noms africains. En partant du dedicant de l’autel votif trouvé dans les ruines du temple des dieux ancestraux, un certain Rufus, nous avons essayé de délimiter quelques *interpretationes Africanae* des dieux romains. Ainsi, à la fin de cette analyse, les *dii patrii* des maures de Micia paraissent être Mercure Silvain ou le dieu au scorpion, Pluton Frugifère africain et Liber Pater - Shadrappa, les dieux adorés en Numidie et en Afrique Proconsulaire, tout particulièrement dans la zone côtière habitée par les tribus “berberes” fort influencés de la culture punique.

Mots clés: *Dii patrii*, *Dii Mauri*, *dii hospites*, dieux, africain, Micia, Dacie romaine.

The ‘Dii patrii’ of the Moors from Micia (Abstract)

The numerous contacts established between the different ethnic groups contained within the Roman Empire have caused different attitudes in what concerns religious accommodation. Mobility within the Roman Empire brought with it religious integration; as a personal ritual of *educatio*, the emigrant tried to attain the benevolence of the local divine entities: so there appeared expressions like *dii hospites* or *Genius loci*. But in most cases, the citizen of the

Empire carried his gods with him: his favourite gods remained the *dii patrii*, still worshiped far from the place of their origin.

The 'Moors' soldiers of Micia built a temple for their ancestral gods, temple which was rebuilt by Iulius Evangelianus *praefectus* during the religious reforms of Septimus Severus in 204 a.c. These anonymous *dii patrii* have been differently identified by Romanian and foreign writers. We believed that the gods that were worshiped in the temple discovered in the archaeological diggings in Micia were the *Dii Mauri*. But the analysis of the expression *dii patrii* in the Empire and in Dacia, as well as the invocations for the *Dii Mauri* in Cesar's Mauritania, Numidia and Proconsular Africa has lead to the following conclusion: contrary to the opinion of M. Bénabou, the *dii patrii* of Micia are not the *Dii Mauri*. The latter are worshipped only in Roman Northern Africa by officers and members of the Roman municipal aristocracy. The *Dii Mauri* in Northern Africa are the *dii hospites* for the Romans arrived there.

The imagery of the Mician pantheon does not allow the identification of African divinities. The *dii patrii* of Moor soldiers don't have African names in Micia. Starting from a certain Rufus, whose dedication was found on the votive altar discovered among the ruins of the temple of the ancestral gods, we have tried to establish some *interpretationes Africanae* of Roman gods. So, at the end of the analysis the *dii patrii* of the Moors in Micia seemed to be Mercurius Silvanus or the scorpion god, the African Pluton Frugifer and Liber Pater – Shadraba, the gods worshipped in Numidia and Proconsular Africa, more precisely in the coast area inhabited by the 'Berberian' tribes, tribes that were more strongly influenced by the Punic culture.

Key words: *Dii patrii*, *Dii Mauri*, *dii hospites*, Gods, African, Micia, Roman Dacia.

Politeismul oficial la epocii romane imperiale este un sistem religios unitar caracterizat de moderni ca fiind dominat de toleranță religioasă și acceptarea credințelor și divinităților celuilalt, ale barbarului primit în statul universal civilizat. La antici exista convingerea că oamenii se adresează peste tot aceluiași divinități, dar că le numesc și le reprezintă diferit, în conformitate cu tradițiile locale. Rareori un zeu este numit simplu - Zeus, Atena, Artemis - cultele variază după popoare sau cetăți. Există Zeus Agoraios, Zeus Polieus, Atena Chalkeia, Atena Lemnia, Artemis Propylaia, Artemis Mounichia, pentru că zeul se manifestă diferit în fața oamenilor, fiind interpelat în fiecare caz particular sub o epicleză potrivită. Dincolo, însă de această diversitate a aspectelor și denumirilor, anticul nu se îndoia că Zeus, Atena sau Artemis rămâneau aceeași, inaccesibili omului în totalitatea puterii lor. Fiecare zeu se situează dincolo de fenomenele prin care își manifestă prezența, dincolo de numele și imaginile date sau produse de oameni (numele sunt date de oamenii inspirați - poeți și oracole)¹. Aceste categorii erau aplicate și divinităților barbare: sunt în fond aceeași zei pe care omul nu îi poate cunoaște decât prin manifestările lor și pe care barbarii îi desemnează și reprezintă conform propriilor tradiții religioase. Această recunoaștere face posibilă *interpretatio antiqua*, mecanismul de identificare între zeii diferitelor popoare. În acest conglomerat etnic care este Imperiul roman al secolelor II-III d. Hr. unii ajung în contact cu zeii altora și știm că este o constantă a vieții religioase romane încercarea de a atrage bunăvoința zeilor și geniilor locale. Câteodată traducerea denominativă caracteristică procesului de *interpretatio antiqua* nu are loc și atunci credincioșii adoră categorii divine anonime. Și folosirea formulelor generale de tipul *sive deus*, *sive dea* este o constantă a spiritului religios al romanului, care nu vrea să deranjeze prin omisiune un zeu sau zeiță sau ca

¹ J. Rudhardt, *De l'attitude des grecs a l'égard des religions étrangères*, în *RHR*, CCIX, 1992, 3, p. 230-231.

invocația sa fiind imprecisă să nu își atingă țința. Astfel, în contextul acestei mobilități spațiale urmate de acomodare religioasă, apar invocațiile pentru *dii patri* și *dii hospites*. Sunt categorii generale, grupuri anonime de divinități, formule prin care emigrantul adoră zeii de acasă și zeii locului.

1. Templum deorum patriorum Mauris Micienses

Din această perspectivă vom aborda problema unui templu cunoscut în literatură sub numele de *templul zeilor părintești ai maurilor din Micia*. În legătură cu zeii anonimi adorați în acest templu s-au emis mai multe ipoteze și s-au propus o serie de identificări, nici una însă nu a reușit să dea o soluție finală.

Templul a fost descoperit în anul 1934 în hotarul comunei Vețel (anticul *pagus Micia*). Ca urmare a descoperirii, în anul 1934, pe locul numit "Comoară", "la vreo 1000-1200 de pași spre sud-vest de castrul Micia" a două monumente epigrafice, s-au efectuat, în 1937, săpături arheologice de către un colectiv format din Constantin Daicoviciu, Octavian Floca și Marius Moga, care au condus la dezvelirea unui edificiu. Este un templu patrulater cu zidurile construite în tehnica *opus incertum* cu o grosime ce variază de la de la 0, 60 la 0, 75 m. Autorii cercetărilor susțin împărțirea în două faze de construcție: faza I - un edificiu patrulater cu trei *cellae* și dimensiunile de 18 x 11, 90 m, care este transformat în faza II prin împărțirea încăperii centrale în trei nave, prin intermediul a două ziduri mediane ce prelungesc edificiul spre vest (noua lungime păstrată a templului - 19, 05 m). Există trei *cellae* a) - 3, 50 x 3, 40m, b) - 3, 50 x 3 m și c) 3, 50 x 2, 90 m, o încăpere realizată în nava de nord d) - 2, 20 x 1, 80 m și o încăpere adăugată la exterior e) - 5, 50 x 4, 40 m.² Adriana Rusu - Pescaru și D. Alicu consideră că zidurile ce împart pronaosul în trei nave susțin câte un șir de coloane, iar fazei II îi aparține poate doar mica încăpere d) și sigur încăperea adăugată e)³. Atribuirea templului s-a făcut pe baza unei inscripții de construcție (lespede de marmură, 1 x 0, 59 x 0, 17 m) ce atestă refacerea templului deteriorat de vechime în anul 204 d. Hr.:

Pro salute dd(ominorum) nn(ostrorum) in/victissimor(um) imp(eratoris) Severi / et Antonini et Getae caes(aris) [a]ug(ustorum) / (trium) et Iuliae et Plautillae aug(ustarum) (duarum) et /5/ Plautiani, c(larissimi) v(iri), praef(ecti) pr(aetorio), patris / augustae, sub Pomponio / Liberale, co(n)s(ularis), Mauri Mic(ienses) / et Iul(ius) Evangelianus praef(ectus) / templum deorum patrio/10/rum vetustate conlapsum / sua p(ecunia) et opera restituer(unt) / Cilone (iterum) et Libone co(n)s(ulibus).

Reiese din această inscripție că templul cu trei *cellae* descoperit arheologic este dedicat unor zei părintești ai maurilor din Micia, iar zidurile fazei a doua sunt adăugate probabil acum la începutul secolului III d. Hr. C. Daicoviciu nu se pronunță decis asupra identității acestor zei, dar concluzionează că, în mod necesar, este vorba despre zeii maurilor. Trimiterile la dedicațiile africane pentru *Dii Mauri* și formularea ambiguă, nu conduc, totuși, în textul lui C. Daicoviciu, la o echivalare tranșantă între *dii patrii* de la Micia și *Dii Mauri*. "Legitima întrebare, căror <<zei strămoșești>> - *dii patrii* - li s-a ridicat acest templu, nu o putem dezlega. (...) Că e vorba de zeii <<de-acasă>> - *patrii* - ai maurilor cred că nu ne putem îndoi"⁴. Nici Mihail Macrea în sinteza sa asupra provinciei romane Dacia nu încearcă să stabilească identitatea acestor "zei părintești"⁵. Într-un articol consacrat prezenței africane în Dacia romană, S. Sanie se referă tangențial și la inscripția micienă care atestă refacerea templului zeilor părintești: "Cum s-au numit acești <<dii patrii>>, de

² C. Daicoviciu, *Templul maurilor din Micia*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 117-125 (=Dacica, Cluj, 1970, p. 260-264).

³ Adriana Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, I, Deva, 2000, p. 93-94.

⁴ C. Daicoviciu, în *Dacica*, p. 263.

⁵ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 376.

fapt <<Dii mauri>> este mai dificil de precizat, religia maurilor fiind relativ puțin cunoscută”⁶. Inscripția de la Micia este cunoscută și de către G. Camps care o introduce în repertoriul monumentelor referitoare la Dii Mauri, fără să insiste asupra relației între *dii patrii* de la Micia și enigmaticei Dii Mauri⁷. Identificarea între acești *dii patrii* și Dii Mauri îi aparține lui M. Bénabou: “Bien que l’expression Dii Mauri ne figure pas expressément sur l’inscription, il est certain que les dii patrii dont il s’agit ici ne sont autres que nos Dii Mauri”⁸. El consideră că la Micia avem cazul invers simetric al inscripțiilor de la Sitifis și Zucchabar, unde personaje de rang ecvestru, romani, fac dedicații pentru *dii patrii* și *Dii Mauri*. În aceste inscripții africane *dii patrii* sunt întradevăr zeii strămoșești ai unor oficiali, zeii panteonului clasic, iar zeii “maurilor” sunt cei întâlniți în Africa, *dii hospites*, invocați cu o formulă generală de către acești cavaleri ca Dii Mauri. Dar, nimic nu ne îndreptățește să credem că maurii de la Micia înțeleg prin *dii patrii* ceea ce înțelegeau M. Cornelius Octavianus la Sitifis sau Aelius Aurelianus la Zucchabar prin Dii Mauri.

Interpretarea lui M. Bénabou a fost acceptată de M. Bărbulescu care consideră că zeii părintești adorați în templul de la Micia pot fi numiți Dii Mauri⁹. Doina Benea, tratând problema unităților recrutate din Africa de nord romană, acceptă această identificare între *dii patrii* ai maurilor de la Micia și *Dii Mauri*¹⁰. Și Adriana Rusu-Pescaru și D. Alicu consideră că templul de la Micia este singurul templu pentru Dii Mauri din afara Africii, pentru ca mai apoi să afirme că templul cu trei *cellae* ar putea aparține unei triade africane (care nici nu există ca atare): “*Jupiter Ammon - Bel Hammon, Caelestis - Tanit - Fenebal, Saturnus - Baal*”¹¹.

Și Kovács Péter, analizând dedicațiile pentru IOM Paternus și Iuno de la Matrica (Százhalombatta) unde a staționat *cohors milliaria Maurorum*, presupune că și în templul maurilor de la Micia era adorată o “triadă capitolină” africană: un Iupiter, o Iuno, iar a treia *cella* ar fi ocupată de o divinitate identificată cu Minerva¹².

Toate aceste identificări sunt conjecturale: *dii patrii* ai maurilor de la Micia nu sunt identici cu Dii Mauri¹³, și nu este suficient să cunoaștem forma tricelară a templului pentru a identifica triada. De pildă în Lepcis Magna *dii patrii*, zeii tutelari ai orașului sunt grupați într-o triadă: Astarte, Melqart - Heracles, Eshmoun - Asclepios¹⁴, dar nimic nu ne asigură că acești *dii patrii* africani sunt cei adorați la Micia.

Pentru a identifica zeii părintești ai maurilor de la Micia este necesar să vedem care sunt sensurile în care este folosită această formulă, *dii patrii*, în Dacia, care este natura cultului zeilor numiți Dii Mauri în Africa și care sunt zeii adorați în pagusul Micia.

⁶ S. Sanie, *Africanii în Dacia romană (I)*, în *Cercetări istorice*, XII-XIII, 1981-1982, p. 303.

⁷ G. Camps, *L’inscription de Béja et le probleme de Dii Mauri*, în *Revue Africaine*, XCVIII, 1954, 3-4, p. 238, n. 9.

⁸ M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 318.

⁹ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 136, 184; *idem*, *Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia*, în *L’Africa romana. Atti del X convegno di studi Oristano, 11-13 dicembre 1992*, Sassari, 1994, p. 1326-1327; *idem*, *La religione nella Dacia romana*, în *Atti Accademia Peloritana dei Pericolanti*, LXVIII, 1992 (1994), p. 151.

¹⁰ Doina Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, 8, 1985, p. 152: “Dii patrii reprezintă Dii Mauri din patria de origine a soldaților, divinitățile care se ascund sub această denumire nu au putut fi identificate”.

¹¹ Adriana Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 92, 94 (de altfel, Bel Hammon este numele punic al zeului identificat în epocă romană cu Saturnus, nu Iupiter Ammon !?)

¹² Kovács Péter, *Iuppiter Optimus Maximus Paternus and the cohors milliaria Maurorum*, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XL, 2000, 1-4, p. 245-246.

¹³ În câteva cazuri, în literatura românească, sintagma *Dii Mauri* este folosită în sens general, desemnând imprecis “zeii maurilor”.

¹⁴ R. Dussaud, *Les Dii patrii de Lepcis (Leptis Magna)*, în *Hommages à Waldemar Deonna*, Bruxelles, 1957, p. 203-208.

2. Dii patrii

Adjectivele *patrius* și *paternus* derivate din *patria* și *pater* sunt folosite ambele în epoca imperială pentru a desemna zeii de acasă. Inițial, în literatura romană se aplică zeilor Penates și Lares, apoi unor grupuri diferite de zei, sfârșind prin a desemna, conform definiției lui Servius (*ad Aen.*, 12, 768: *qui praesunt singulis civitatibus, ut Minerva Athenis, Iuno Carthagini*) zeii care tutează o cetate sau cei mai importanți zei strămoșești ai unui grup etnic.

Termenul *patrius* (πάτριος, πατρῶος) este folosit în inscripțiile epocii imperiale în trei moduri: 1) se aplică zeilor în orașul pe care îl tutează pentru a sublinia că sunt zeii ce îl protejează pe dedicant acasă (Iarhibol este *patrius* la Palmyra, Afrodita la Didyma, Men la Antiochia etc.), sau 2) zeilor de acasă, părintești, din partea unui dedicant aflat într-o țară străină (sirienei de la Puteoli își numesc zeii ancestrali *dii patrii*, Heliogabal este *deus patrius* pentru sirienei de la Augsburg și Intercissa, zeii egipteni sunt *dii patrii* pentru un egiptean ajuns la Milet etc.). 3) A treia situație, mai puțin frecventă, în care aceste formule apar este închinarea pentru zeii ancestrali cu ocazia rugăciunii pentru sănătatea familiei imperiale¹⁵. În Dacia, în afară de inscripția de la Micia, formula *dii patrii* mai apare în câteva cazuri.

1. Alba Iulia (*Apulum*); IDR III/5 700

Dis paternis / [Ti]b(erius) Cl(audius) Crispi/nus [p]ro salu/te sua suor/5/umque ex vo/to posuit

2. Alba Iulia (*Apulum*); IDR III/5 701

Diis patriis / L(ucius) Val(erius) Aristio pro salute / sua et suor(um) /5/ v(oto) l(ibens) s(olvit)

3. Alba Iulia (*Apulum*); IDR III/5 187

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) dis / deabusque / paternis / P(ublius) Ael(ius) Stefa/5/nus v(oto) l(ibens) m(erito) p(osuit).

4. Jupa (*Tibiscum*); IDR III/1135.

Dis Patr(iis) Marcel/l(us) de[c(urio)? n(umeri)] Palm(yrenorum) Ti[b(iscensium)] /5/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

5. Jupa (*Tibiscum*). IDR III/1 136; I. Piso, Doina Benea, *Epigrafica tibiscensia*, în *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 104, n. 61:

[G]enio n(umeri) Pal(myrenorum) Tib(iscensium) / [?]et] hor(reorum) e[?] dis p[?]t(riis) et pro / [sal]ute Augg(ustorum) [n]n(ostrorum) P(ublius) Ael(ius) [?]Ser]vius vet(eranus) [ex]opt(ione) / [?]cum suis] ex voto [pos]uit.

6. Moigrad (*Porolissum*); A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, în *ACMI Cluj-Sibiu*, V, 1942, p. 3.

Pro salu[te] I[mp]eratoris) M(arci) Aur[eli] / Antonini Aug(usti) Pii Fel(icis) deo / patrio Belo n(umerus) Pal(myrenorum) sagit(tariorum) templum vi ignis consumptum /5/ pecunia sua r[e]stituer(unt) dedi/cant[e...]/ co(n)s(ulari) (trium) Dac[fiarum], Ulpio Victore / proc(uratore) Aug(usti) provi[nc]iae) Por[ol]ol(issensis) cura agen[te] T(ito) Fl(avio) Saturn[ino] (centurione) le[g]g(ionis) (quintae) Mac(edonicae) P(iae) C(onstantis).

7. Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*); IDR III/2 18.

Diis patriis / Malagbel et Bebellaha/mon et Benefal et Mana/vat P(ublius) Ael(ius) Theimes (duum)viral(is) /5/ col(oniae) templum fecit solo et / impendio suo pro se suisq(ue) / omnibus, ob pietate(m) ipsorum / circa se iussus ab ipsis fecit / et culinam subiunxit.

¹⁵ R. Mac Mullen, *Paganism in the Roman Empire*, New Haven - Londra, 1981, p. 3-4, 142-143.

8. Zlatna (*Ampelum*); IDR III/3 321.

Dibus / Pater/nis Aur(elius) / Surian(us) / COS NN (?).

Formula analogă opusă, închinarea pentru *dii hospites*, o cunoaștem dintr-o singură inscripție din provincia Dacia:

9. Turda (*Potaissa*); M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, *Les inscriptions d'un temple de Potaissa, în La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain, IIème-IVème siècles après J.C.*, I, Cluj-Napoca, 1993, p. 52, nr. 5.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et dis hospiti(bus) / huiusce loci / M(arcus) Pollius M(arci) f(ilius) / Ouf(entina tribu) Hispanus / Mediolano / (centurio) leg(ionis) (quintae) M(acedonicae) P(iae) C(onstantis) / et Caed[?]cia Marci/a eius cum suis.

Epitetul *patrius* nu apare în Dacia pentru a desemna o divinitate locală dacică, în vreo dedicație făcută de un credincios dac. Este ilustrată prin folosirea formulelor *dii patrii / dii paterni* doar situația în care grupuri etnice sau persoane din alte zone își adoră departe de casă zeii strămoșești. Nu putem ști care sunt zeii ancestrali ai lui Titus Claudius Crispinus de la Apulum sau ai lui Aurelius Surianus de la Ampelum. Primul are *tria nomina*, este cetățean, dar poate fi un provincial romanizat, iar cognomenul celui de-al doilea este considerat o latinizare a unui antroponim celtic. Amândoi folosesc adjectivul în forma *paterni*, ca și Publius Aelius Stefanus, care se adresează în dedicația sa lui Iupiter Optimus Maximus dar și zeilor și zeitelor părintești (*dis deabusque paternis*). Un alt credincios de la Apulum, Lucius Valerius Aristio, ridică un altar pentru *dii patrii*. Iupiter și zeii părintești adorați de cei doi credincioși apulensi sunt probabil niște zei orientali așa cum indică *cognomina* de origine greacă ale acestora (*Ἀριστίων, Στέφανος*)¹⁶. În patru cazuri palmirenii își adoră zeii strămoșești folosind calificativul *patrii*. Două piese provin de la Tibiscum. Nu știm cine sunt *dii patrii* ai lui Marcellus, dar putem presupune că sunt identici cu cei pomeniți în inscripția veteranului palmirian P. Aelius Servius alături de *genius*-ul unității și al depozitului de cereale. Inscripția acestuia este ridicată într-o construcție din castrul de la Tibiscum, probabil din zona afectată unității *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, construcție identificată cu o *schola* în care palmirenii aveau voie să-și adore zeii. În această construcție s-au mai descoperit inscripții dedicate lui Bel, zeul principal al religiei civice palmirene, și Malagbel, zeul favorit al soldaților palmireni¹⁷. Bel primește epitetul *deus patrius* în inscripția cu dedicant colectiv de la Porolissum care atestă refacerea templului său și conține formula *pro salute imperatoris* ca în cazul similar al templului maurilor de la Micia. Zeii strămoșești al căror templu îl refacă pe cheltuiala sa la Ulpia Traiana Sarmizegetusa palmireanul P. Aelius Theimes sunt: Malagbel, Bel Hammon, Benefal (Tanit-Fenebal) și Manavat¹⁸.

Cazul simetric opus este cel de la Potaissa unde un centurion din legiunea a V-a Macedonica, M. Pollius Hispanus originar din Mediolanum și soția sa Caedicia Marcia se dedică un altar pentru Iupiter Optimus Maximus și *dis hospitibus huiusce loci*. Cea mai plauzibilă interpretare a inscripției este aceea care vede în acești *dii hospites* zeii ospitalieri ai locului, a căror protecție este căutată de acești noi veniți în provincie și la Potaissa, centurionul și soția sa¹⁹. În aceeași calitate sunt adorați zeii maurilor în inscripția de la Sitifis,

¹⁶ I. Piso, în IDR III/5, p. 508, 143.

¹⁷ IDR III/1 134; I. Piso, în *ActaMN*, 20, 1983, p. 107-109, nr. 6 = IDR III/1, 142+149; I. Piso, Doina Benea, *Epigrafica tibiscensia*, în *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 104-105, n. 61; S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, București, 1981, p. 173, 186.

¹⁸ S. Sanie, *op. cit.*, 176-181.

¹⁹ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, *Les inscriptions d'un temple de Potaissa, în La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain II ème-IVème siècle après J.-C.*, I, Cluj-Napoca, 1993, p. 53. Același fenomen - închinări pentru zeii binevoitori ai provinciei datorate unor soldați și oficiali romani - se întâlnește și în cazul dedicațiilor pentru (*Dea*) Dacia a lui C. Aurelius Sigillus tribunus leg. XIII Gem. Ant. (CIL III 1063), *genius Daciarum* (CIL III 993) sau *dei deae Daciarum* dintr-o inscripție fragmentară apulensă (CIL III 996). Acestea

dedicată “?...*Jo et diis patris et hospitibus Diis Mauricis et Genio Loc*”²⁰ de către M. Cornelius Octavianus²¹. Sunt patru grupe de divinități: o divinitate anonimă, zeu strămoșesc pentru cavalerul roman (poate Iupiter Optimus Maximus), *dii patrii*, apoi divinitățile locale întâlnite în Africa *Dii Mauri* calificați drept *hospites* prin opoziție cu *patrii* și, în sfârșit, geniul locului.

Astfel, *dii patrii* nu este decât o formulă generală prin care persoane având diverse origini etnice își adoră zeii proprii, în aparatul epigrafic latin sau grec, în special când sunt aflați departe de locul de origine. *Dii Mauri* nu pot fi niciodată, în schimb, *dii patrii* pentru simplul motiv că este o formulă prin care romanii desemnează niște *dii hospites*, formulă limitată la Africa romană. *Dii patrii* de la Micia sunt niște zeii ai maurilor dar aceștia nu li s-ar fi adresat niciodată cu formula *diis mauris*.

3. Dii Mauri

Formula *Dii Mauri* este o invocație colectivă prin care sunt adorați unii zeii africani din provinciile Mauretania Caesarensis, Africa Proconsularis și în centrul numid de la Lambaesis. Formulele *Dii Mauri* sau *Maurici*, (*Dii*) *Mauri Barbari* sau *Sancti Mauri* se regăsesc pe 15 inscripții din provinciile susmenționate, iar exprimări oarecum similare sunt conținute de invocații de tipul *Dea Maura*, *Dii Immortales Getulorum*, *Numen Maurorum Augustum*, *Genius gentis Numidiae*.

Cine sunt zeii desemnați prin această formulă și care este natura cultului?. G. Camps a încercat să răspundă pornind de la inscripția de la Henchir Ramdan²²: *Diis Mauris / Fudina Vacurtum Varsis*. Este singurul caz unde apare în text numele unor zeii calificați drept *Dii Mauri*. G. Camps presupune că aceste trei nume sunt numele zeilor reprezentați în relief (trei capete), traducând inscripția prin: “Aux Dieux Maures: Fudina, Macurtum, Varsissima” (este greu de crezut că dedicația se adresează unor *Dii Mauri* și celor trei divinități, iar acei *Dii Mauri* să nu fie reprezentați)²³. Identificarea zeilor de la Hr. Ramdan s-a încercat pe baza stelei votive cu relief și inscripție de la Béja. Aici sunt reprezentate șapte personaje în relief și apar șapte teonime africane: *Macurtam Macurgum Vihinam Bonchor / Varsissima Matilam Iunam M(arcus) Aemilius / Ianuarius et Q(uintus) Aelius Felix de suo / fecerunt et dedic(averunt)*. *Macurtam* și *Iunam* sunt zeii cavaleri și au fost asimilați Dioscurilor, *Macurgum* are un *volumen* și un baston pe care se încolățește un șarpe (*Aesculapius*?), *Vihinam* apare ca o zeiță ce prezidează nașterile (*Iuno*?). *Bonchor* cu un sceptru este personajul central al panteonului, la stânga sa este o zeiță fără atribute - *Varsissima*, apoi *Matilam* ce asistă la un sacrificiu al berbecului²⁴. G. Camps regăsește triada de la Hr. Ramdan printre zeii panteonului

---

sunt formule generale pentru a desemna zeii locului întâlniți de acești noi veniți în provincie, niște *dii hospites* a căror bunăvoință o căutau prin invocarea pe altare, și nu neapărat zeii patroni ai provinciei, vechii zeii daci cum credea N. Gostar (*Culte autohtone în Dacia romană*, în *AIIA Iași*, II, 1965, p. 245-246). Teoretic pot să fie zeii autohtoni daci subînțeleși în aceste formule, dar nimic nu ne asigură că dedicanții romani vizau un zeu dac anume printr-o personificare tipic romană a provinciei (Zeița Dacia) sau prin formula generală “zeii și zeițele Daciilor”. Ilustrativă pentru această opoziție *dii patrii* - *dii hospites* este inscripția africanului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa care se închină pe de o parte zeilor strămoșești (*Caelestis* - *Tanit* și *Aesculapius* - *Eshmoun*) și “geniului Daciilor” (*CIL III 993*).

²⁰ *CIL VIII 8435 = ILS 4498*.

²¹ M. Cornelius Octavianus este cunoscut și din inscripția *CIL VIII 12296 = ILS 2774*, fiind *praefectus* *classis praet(oriae) Misena(arum)* și *dux per Africam Numidiam Mauretaniae*.

²² *CIL VIII 14 444 = ILS 4494* (bloc de calcar, 70 x 60 m; în relief apar ramuri de palmier, sub ele trei busturi, apoi textul inscripției).

²³ G. Camps, *op. cit.*, p. 236-237.

²⁴ *Ibidem*, p. 234.

din Béja: Vacurtum este Macurtam scris greșit, Varsis este o formă abreviată pentru Varsissima (identificată în continuare cu *Varsutina Maurorum* din Tertullian²⁵), iar Fudina ar fi de asimilat cu Vihinam²⁶. Identificările improbabile și triada neverosimilă astfel constituită au o importanță secundară în discuție. Panteonul din Béja este o grup local de zei libieni și punici care nu au fost numiți undeva, în mod expres, *Dii Mauri*. Situația este similară cu cea din dedicația pentru *Dii Magifae*, cinci dintre zeii unei localități africane al căror templu comun a fost refăcut²⁷. În schimb, la Hr. Ramdan trei zei locali sunt calificați de un anonim drept *dii mauri*.

Analiza dedicațiilor africane pentru *Dii Mauri* este ilustrativă. Majoritatea dedicantilor au *tria nomina* și toți au nume latine (cu excepția centurionului M. Porcius Easuctanus²⁸) sunt militari (în general ofițeri) sau personaje plasate la conducerea provinciei sau cu comandamente speciale. Astfel, contrar concluziilor lui J. Toutain,²⁹ nu avem de-a face cu un cult popular african la care iau parte doar clasele inferioare, ci cu un cult aproape oficial, roman sau romanizat. Din analiza etnicului și statutului adoratorilor și motivației dedicațiilor G. Camps conchide că acest cult dedicat zeilor mauri are un caracter oficial și militar intim corelat cu războaiele contra popoarelor barbare (maure) nesupuse de dincolo de frontieră³⁰. M. Bénabou nu acceptă această concluzie a lui G. Camps, considerând că nu este vorba de o integrare a zeilor popoarelor inamice în religia oficială romană și interpretând defectuos inscripția de la Micia inversează datele problemei. Considerând că *dii patrii* de la Micia sunt identici cu *Dii Mauri* crede că nu poate fi vorba de zeii maurilor neromanizați și inamici ai Romei pentru că sunt invocați ca zei naționali de maurii din serviciul Romei, din unitățile auxiliare (respectiv cei de la Micia)³¹. E. Birley observă corect că soldații și ofițerii care ridică monumentele pentru *Dii Mauri* sunt străini în Africa, și vede în gestul lor dorința de a atrage zeii locali (chiar ai populațiilor dușmane) de partea lor³². Elisabeth Fentress punând în relație inscripția versificată de la Auzia cu trei inscripții pentru *Dii Mauri* vede în aceste dedicații o sinteză deliberată a unor elemente religioase contrastante, fiecare inscripție urmând după un succes militar împotriva unor elemente ce dezbină societatea³³.

Dii Mauri sunt asociați în trei inscripții africane cu *dii patrii* ai unor oficiali romani. La Zucchabar *Aelius Aelianus, vir perfectissimus, praeses provinciae Mauritaniae Caesariensis* dedică un altar *Diis Patriis et Mauris Conservatoribus ...ob prostratem gentem Bavarum Mesegneitisium...*³⁴. La Sitifis, M. Cornelius Octavianus, prefect al flotei din Misene și comandant extraordinar al trupelor Africii, Numidiei și Mauretaniei dedică *...o et diis patriis et hospitibus Diis Maurici et Genio loci*, realizând deci două grupări de zei: cei romani (de acasă) și cei locali (ai maurilor)³⁵. La Rapidum, M. Furnius Donatus, *eq(ues) r(omanus)* crează aparent aceeași opoziție între o serie de zei de acasă (Iupiter, Silvanus, Mercurius, Saturnus, Fortuna, Victoria Caess.) și *Dii Mauri*³⁶.

²⁵ Tertullian, *Ad Nationes*, 11, 8; Arnobius, I, 36.

²⁶ G. Camps, *op. cit.*, p. 237.

²⁷ CIL VIII 16 749 (Hr. Metkides); templul a fost refăcut de Q. T. Politicus, iar numele "zeilor din Magiffa" (la vest de Theveste, nu departe de Aquae Caesaris) ar fi Masiden, Thililua, Sugan, Iesdan și Masiddica - J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, II, Paris, 1920, p. 40. .

²⁸ CIL VIII 2638.

²⁹ J. Toutain, *op. cit.*, p. 37-38, 98.

³⁰ G. Camps, *op. cit.*, p. 242-243.

³¹ M. Bénabou, *op. cit.*, p. 322-323.

³² E. Birley, *The Religion of the Roman Army: 1895-1977*, în *ANRW*, II, 16. 2, 1978, p. 1523-1525.

³³ Elisabeth Fentress, *Dii Mauri and Dii Patrii*, în *Latomus*, 37, 1978, 2, p. 515-516.

³⁴ CIL VIII 21 486 = *ILS* 4495.

³⁵ CIL VIII 8435.

³⁶ CIL VIII 9195.

În consecință, credem că interpretarea corectă este cea susținută de G. Camps, E. Birley și Elisabeth Fentress, și anume existența în Africa secolului al III-lea d. Hr., a unui cult ambiguu, acești *Dii Mauri* fiind un fel de abstracție, pentru uzul oficial și privat, ce le permitea romanilor să-și afișeze disponibilitatea față de religia locală³⁷.

4. Zeii Miciei

Micia este un *pagus*, o mare comunitate rurală ce nu a ajuns niciodată la statut municipal. Localitatea s-a dezvoltat în jurul marelui castru de pe Mureș, pornind de la locuirea din *vicus*-ul auxiliar și de la un nucleu de coloniști, *cives Romani* așezați aici.

Descoperirile epigrafice oferă un tablou al lumii divine dominat net de zeii clasici. Trebuie ținut cont de hazard, dar și de faptul că un eșantion oarecare poate fi reprezentativ. În plus, sub numele unor divinități clasice se pot ascunde divinități barbare prin *interpretatio*. Astfel 68 de dedicații (83 %) conțin numele unor divinități greco-romane (domină Jupiter cu 20 de dedicații dintre divinitățile oficiale și Silvanus, cu 19 inscripții dintre cele populare). Nouă dedicații (aprox. 11 %) se adresează unor divinități siriene (unele populare în mediul militar ca I O M Dolichenus, altele rare ca Turmazgades) explicabil datorită prezenței în localitate a cohorții II Flavia Commagenorum. Restul de cinci inscripții (aprox. 6 %) se adresează lui Mithras, Isidei și Cavalerului Trac³⁸. Edificiile de cult atestate prezintă un tablou puțin diferit: astfel se presupune existența unui templu al lui Hercules, unul al Isidei și se cunoaște arheologic un templu al lui Jupiter Hierapolitanus. Tot un zeu sirian este adorat și în templul zis al lui Sol Invictus. În plus, cunoaștem epigrafic și arheologic un templu al zeilor maurilor, fără să sesizăm vreo dedicație epigrafică către aceștia. Totuși existența numerus-ului de mauri, a unor epitafuri funerare ale acestora și a templului impune existența în localitate și a manifestărilor religioase ale celor originari din Africa de Nord romană.

Zeii maurilor se ascund probabil printre cei ce primesc dedicații în limba latină, subînțeleși de dedicanții africani sub numele unui zeu roman. Pentru a-i identifica pe *dii patrii* ai maurilor de la Micia trebuie pornit de la dedicațiile maurilor.

1) Un prim indiciu este oferit de altarul votiv găsit chiar în *templum deorum patriorum*. Este un altar de gresie (0, 53 x 0, 31 0, 28 m) cu următoarea inscripție: *Silvan(o) / Rufus / pr[ae]f[ectus] v[otum] s[ol]vit l[ibens] m[erito]*³⁹. M. Bărbulescu este de părere că este o situație similară cei de la Rapidum unde Silvanus este prezent în templul unor *Dii Mauri*⁴⁰. De fapt, pornind de la această inscripție, dedicată lui Silvanus de către un *praefectus* al *numerus*-ului de mauri într-un templu al zeilor părintești refăcut de soldații acestei unități prin munca și pe cheltuiala lor, putem preciza cu o oarecare rezervă cine sunt *dii patrii* ai africanilor de la Micia. Silvanus căruia i se închină prefectul Rufus nu este un zeu roman asociat cu *dii patrii* ai maurilor ci tocmai unul dintre acești *dii patrii*, o *interpretatio africana* a zeului roman. Dar care este aspectul și caracterul acestui zeu? Un alt act votiv al unui african este inscripția dedicată de M. Antonius Sabinianus *princeps* zeului Mercurius⁴¹. Dedicantul nu era “magistrat în pagus

³⁷ Concluzie susținută în mod contradictoriu și de M. Benabou, *op. cit.*, p. 329, sub imperiul evidenței documentare.

³⁸ Statistica făcută după IDR III/3, inscripțiile nr. 47-143.

³⁹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, p. 121, nr. 2; IDR III/3 47.

⁴⁰ M. Bărbulescu, *Africa e Dacia...*, p. 1335-1336. La Rapidum (Sîr Djuâb) cavalerul roman M. Furnius Donatus dedică altarul mai multor zei - Jupiter, Silvanus, Mercurius, Saturnus, Fortuna, Victoria Caesaris și Dii Mauri - CIL VIII 9195. Teoretic este posibil ca dedicantul să fie un localnic romanizat și sub numele de Saturnus, Silvanus sau Mercurius să adore de fapt niște zei africani. Dar, așa cum am arătat mai sus, inscripția de la Rapidum respectă regula opoziției între zeii părintești (cei romani) și zeii ospitalieri (cei africani) - v. și Elisabeth Fentress, *loc. cit.*

⁴¹ IDR III/3 110.

Miciensis, principeș cu rosturi și atribuții administrative⁴², ci mai curând un *princeps gentis* ca în provinciile africane⁴³ sau comandant (*praepositus*) al *numerus*-ului⁴⁴. Cei doi zei apar astfel distincți la Micia în legătură manifestările religioase ale unor africani. Apar însă și asociați pe două altare din aceeași localitate⁴⁵. În ambele inscripții dedicația s-a făcut *Silvano Domestico et Mercurio*. În provincia Dacia doar la Micia apare această asociere binecunoscută în Africa de nord, care acolo a condus la contopirea celor două divinități: astfel un zeu vechi african primește consistență în epigrafia și arta Africii romane împrumutând funcțiuni, caracteristici și atribute de la cei doi zei romani (nu a fost găsit în panteonul clasic un singur zeu corespondent al cărui aspect și atribuții să acopere perfect caracteristicile zeului african interpretat; *interpretatio africana* a avut loc creându-se, prin combinarea și confundarea a doi zei greco-romani, o figură mixtă ce nu exista în panteonul clasic de până atunci). În sudul tunisian, la Tozeur, avem dedicația *Silvano Mercurio*⁴⁶, iar la Lambaesis o inscripție fragmentară menționează un *sigillum Mercuri Silvani*⁴⁷. La Castellum Mastarense Silvanus este reprezentat cu atributele lui Mercurius african: scorpion, broască țestoasă și berbec⁴⁸, în timp ce la Thugga, în templul lui Mercurius, s-a descoperit o dedicație pentru Mercurius Silvanus⁴⁹. Mercurius Silvanus african, în ciuda numelui său compus, este privit de berbero-romani ca un zeu distinct, așa cum ne arată o dedicație de la Lambaesis: *Deo Mercurio Silvano*⁵⁰, unde zeul este pus pe același plan cu *dii magni*. Este un zeu indigen surprins într-un proces de *interpretatio*, zeu care la Castellum Mastarense are atributele lui Mercurius african. Seria de reliefuri africane cu Mercurius având drept atribut scorpionul, descoperite la Mastar, Mascula, Sitifis, Rapidum și Renier, permit conturarea unei figuri divine proprii Africii de nord, un zeu punic important asociat cultului lui Tanit - Caelestis și Baal Hammon - Saturnus⁵¹. În opinia lui M. Bénabou, întâlnirea lui Silvanus cu Mercurius în Africa și fuzionarea într-o entitate unică denumită Mercurius Silvanus are loc în regiunile costiere fertile unde se practică cultura măslinilor⁵².

2) Alt altar al prefectului Rufus este dedicat zeului Pluton: *[P]luton(i) / Rufus / praefectus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*⁵³. C. C. Petolescu, care întregea dedicația din r. 1 - *Pluton(i)*, credea, totuși, că nu este vorba în această inscripție de zeul infernului, ci mai degrabă de zeul grec al bogăției - Plutus⁵⁴. Altarul ridicat de Rufus *praefectus* în templul zeilor părintești ai maurilor, sugerează interpretarea acestei inscripții ca fiind un caz de *interpretatio africana* a unui zeu greco-roman. Așa cum Silvanus din templul zeilor maurilor este un Silvanus african⁵⁵ și Pluton al aceluiași dedicant micien este un zeu african adorat sub numele zeului corespondent roman. În epigrafia latină din Africa de nord sunt destul de

⁴² I. I. Russu, în *IDR*, III/3, p. 122.

⁴³ M. Bărbulescu, *Africa e Dacia...*, p. 1335-1338.

⁴⁴ M. Speidel, "Princeps" as a title for "ad hoc" commanders, în *Britannia*, 12, 1981, p. 7-13.

⁴⁵ *IDR* III/3 134, 135.

⁴⁶ *CIL* VIII 11227.

⁴⁷ *CIL* VIII 2646.

⁴⁸ *CIL* VIII 6355.

⁴⁹ despre Mercurius Silvanus african - M. Leglay, *La vie religieuse à Lambèse d'après de nouveaux documents*, în *Antiquités africaines*, 5, 1971, p. 128-132; J. Toutain, *Les cultes païens...*, I, p. 266; M. Bénabou, *op. cit.*, p. 341-346.

⁵⁰ M. Leglay, în *Antiquités africaines*, 5, 1971, p. 129, nr. 3, fig. 3.

⁵¹ W. Deonna, *Mercurius et le scorpion*, Bruxelles, 1959, p. 6-8, 40-41.

⁵² M. Bénabou, *op. cit.*, p. 346.

⁵³ *IDR* III/3 116.

⁵⁴ C. C. Petolescu, *Note epigrafice (IV)*, în *SCIVA*, 31, 1980, 3, p. 457-458.

⁵⁵ pentru Silvanus african, *deus patrius* la Timgad - M. Bénabou, *op. cit.*, p. 345-346; M. Leglay, *Les syncrétismes dans l'Afrique ancienne*, în Françoise Dunand, Pierre Lévêque eds., *Les syncrétismes dans les religions de l'Antiquité. Colloque de Besançon (22-23 octobre 1973)*, Leiden, 1975, p. 127-128.

frecvente dedicațiile pentru Pluton; acolo sunt atestați *cultores Plutoni*⁵⁶, acolo zeul are epitete specifice (*Frugifer deus*, *Variccala*) și este asociat cu divinități locale (*Cereres*)⁵⁷. Acest Pluton african cu trăsături locale este fie un zeu de origine punică (*Baal Addir?*) care a împrumutat numele zeului greco-roman, fie un aspect local al aceluși Hades - Pluton grec care vine din Sicilia la Carthagina odată cu cultul Demetrei și Korei⁵⁸. Zeul african are probabil și valențe infernale care determină echivalarea cu Pluton clasic, dar apare în Africa mai degrabă ca zeu al prosperității agricole așa cum sugerează epitetul său *frugiferus*⁵⁹.

3) Un al treilea altar al prefectului Rufus este dedicat zeului Liber Pater⁶⁰, iar în Africa alături de aspectul clasic al lui Liber Pater - Bacchus apare și un zeu local numit într-o inscripție bilingvă (latină și neo-punică) din Lepcis Magna Shadraba⁶¹. Acest Liber Pater african, ce face parte din grupul de zei protectori ai împăratului Septimius Severus, apare pe stelele de la Ghorfa alături de o Venus - Astarte și este asociat cu marele zeu african Saturnus pe stelele acestuia⁶².

Astfel printre zeii de coloratură clasică din Micia găsim câțiva ce trădează o influență africană: Mercurius Silvanus (din dedicațiile pentru Silvanus Domesticus et Mercurius, asociere ce prefigurează figura divină compozită africană), Silvanus din templul zeilor părintești ai maurilor, Pluton Frugifer (patron al orașelor Thugga și Mustis) și Liber Pater - Shadraba.

Astfel divinitățile maurilor de la Micia sunt cele adorate în unele centre din Numidia și Africa Proconsularis (în special Lambaesis și Lepcis Magna). Exceptând participarea maurilor lui Lusius Quietus la războaiele dacice, maurii sunt atestați în Dacia prin diploma din 158 d. Hr. de la Cristești ce menționează *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia Superiore*⁶³. Acești *Mauri gentiles* sunt poate identici cu acei *Mauri equites et pedites* atestați în diploma de la Răcari⁶⁴. S-a presupus că acești *Mauri gentiles* provin din teritorii aflate în afara organizării municipale romane și au fost recrutați și aduși în Dacia la mijlocul secolului II d. Hr. în urma conflictelor lui Antoninus Pius cu diferite triburi africane⁶⁵. Alături de coniecturile autorilor moderni se adaugă indiciile oferite de manifestările religioase ale maurilor micieni: întâlnim la Micia zei africani ca Silvanus, Mercurius Silvanus, Pluton și Liber Pater (ascunși sub teonime clasice), zei adorați în Numidia și Africa Proconsularis în special în zona costieră locuită de triburi "berbere" (numizii *Aures*, triburile Tripolitaniei – *Libyphoenices*, *Gaetules*, *Macaе*) puternic influențate de cultura punică⁶⁶.

⁵⁶ CIL VIII 9609.

⁵⁷ J. Toutain, *Les cultes païens...*, I, p. 266-267.

⁵⁸ S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, IV, Osnabrück, 1972, p. 297.

⁵⁹ A. Beschtaouch, *Pluton Africain*, în *Karthago*, XVI, 1973, p. 103-107.

⁶⁰ IDR III/3 104.

⁶¹ M. Leglay, *Les syncrétismes...*, p. 134.

⁶² M. Bénabou, *op. cit.*, p. 353-355.

⁶³ IDR I, D 16; C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 134-138; M. Reuter, *Studien zu den numeri des Römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit*, în *BerRGK*, 80, 1999 (2001), p. 391-394.

⁶⁴ IDR I, D 29; unde se presupune și lectura [Da]/cia Sup[(er)iore] în locul mai vechii lecturi [Moe]/sia Sup[(er)iore] - v. E. Nemeth, *Die Numeri in römischen Heer Dakiens*, în *EN*, VII, 1997, p. 103.

⁶⁵ Doina Benea, *op. cit.*, p. 142-143.

⁶⁶ D. J. Mattingly, *Tripolitania*, Londra, 1995, p. 25-37, fig. 2:3.